

УДК 811.161.2 + 159.922.4

Н. М. Малюга

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ ТА УПЕРЕДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

Малюга Н. М. Етнічні стереотипи та упередження в українському художньому дискурсі.

У статті здійснено аналіз українського художнього дискурсу, що містить етнічні стереотипи й упередження; описано механізм мовленнєвої реалізації інформації з досвіду міжетнічних контактів; схарактеризовано мовленнєві стратегії і моделі, що дають можливість ефективно досягати не лише дискурсивної мети, а й соціальних цілей; інтерпретовано когнітивну модель вираження етнічних оцінок.

Ключові слова: етнічний стереотип, етнічне упередження, міжетнічні контакти, оцінка, стратегія, художній дискурс.

Малюга Н. Н. Этнические стереотипы и предубеждения в украинском художественном дискурсе.

В статье осуществлен анализ украинского художественного дискурса, содержащего этнические стереотипы и предубеждения; описан механизм речевой реализации информации, полученной из опыта межэтнических контактов; охарактеризованы речевые стратегии и модели, позволяющие эффективно достигать не только дискурсивную цель, но и социальные цели; интерпретирована модель выражения этнических оценок.

Ключевые слова: этнический стереотип, этническое предубеждение, межэтнические контакты, оценка, стратегия, художественный дискурс.

Maliuga N. M. Ethnic stereotypes and prejudices through the Ukrainian artistic discourse.

This article deals with the analysis of the Ukrainian artistic discourse which includes ethnic stereotypes and prejudices; it describes the mechanism of speech realization of information through the experience of interethnic contacts; the article characterizes the speech strategies and models that give the opportunity to reach both discursive and social aims effectively; the cognitive model of the expression of ethnic estimations is interpreted.

Key words: ethnic stereotype, ethnic prejudice, interethnic contacts, estimation, strategy, artistic discourse.

Розуміння тексту передбачає не лише знання мови, але й знання світу, «найважливішим компонентом породження й сприйняття текстів є осмислення соціальних ситуацій, які стоять за ними, та їх когнітивна репрезентація» [1, с. 161]. Моделі ситуації відіграють помітну роль як в організації етнічних переконань і думок у пам'яті людини, так і їх вираженні в мовленнєвому спілкуванні. Ми, зокрема, сподіваємося відповісти на запитання, як люди сприймають, розуміють і запам'ятовують етнічні контакти (зіткнення) і як інформація про зустрічі з представниками інших етнічних груп «відтворюється» в мовленні.

Одним із каналів проникнення етнічних стереотипів і упереджень у царину соціальних відношень є щоденне мовленнєве міжетнічне спілкування, зокрема між представниками етнічної більшості. Свого часу Т. А. ван Дейк здійснив аналіз стратегій, використовуваних мовцями на адресу груп-меншин [1, с. 161–227; с. 268–304]. Такий аналіз допомагає глибше зрозуміти соціальну зумовленість повсякденного мовлення, з'ясує соціальні функції упередженого мовлення, розкриває когнітивні стратегії, які використовують представники етнічної більшості, висловлюючи свої думки і переконання стосовно етнічних меншин. Досліджуючи український художній дискурс, спробуємо якомога глибше зануритися в соціологічні механізми, що лежать в основі сприйняття етнічних груп, уявлень про них і ставлення до них, а також вивчити способи, якими вся ця інформація стратегічно виражається в мовленні і таким чином поширюється в суспільстві.

Метою нашої статті є аналіз українського художнього дискурсу, що містить етнічні стереотипи й упередження, а також інтерпретація когнітивної моделі вираження етнічних оцінок.

Національний характер фіксує певні типові риси, які найчастіше виявляються тоді, коли йдеться не про окремих людей, а про групи. Однак типові риси національного характеру не варто абсолютизувати, оскільки в будь-якій групі людей уживаються національні та соціальні якості. Будь-яка риса національного характеру не може стосуватися лише конкретної нації, кожна з них є й загальнолюдською рисою. Тому доцільно говорити не про різну сукупність рис, а про різну міру вираження конкретної риси, про специфіку її вияву. Отже, своєрідність національної психології народу виражається не в неповторних психологічних рисах, а в їх неповторному поєднанні, вияві в певних звичаях, історичних традиціях тощо.

Своєрідним емоційно-психологічним кодом, що викликає в суб'єкта конкретні реакції на зовнішні чинники, способом сприйняття й розуміння етносом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин, називають ментальність. Структурно феномен ментальності охоплює наявність у людей конкретного суспільства певного спільного розумового інструментарію, психологічного оснащення, яке забезпечує їм особливе усвідомлення світу і себе в ньому, а також спосіб ставлення людини до внутрішнього і зовнішнього світу, зумовлений психічними процесами його сприймання і розуміння (інтерпретації).

Дослідження специфіки національного характеру ускладнюється багатьма обставинами. Однією з них є властивий будь-якому сприйманню соціальних явищ феномен стереотипізації, що особливо проявляється під час вивчення представників іншої етнічної групи.

Етнічний стереотип – продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільності, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений, стандартизований образ, уявлення про певний об'єкт [2].

Виникнення етнічних стереотипів пов'язане з розвитком етнічної самосвідомості, усвідомленням власної належності до певної етнічної групи, відмінностей її від інших груп. Наприклад: *Так уже створено нашу людину. Всім наділила її природа. І силою, й відвагою, й добротою, і благородством душі, та є в неї часом одна хвороба – не скрізь вистачає їй вправності, наполегливості завершити добре розпочату справу. Немає ще в неї іноді культури розрахунку. Не любить вона точності. Не любить секунди, сантиметри. Від легкої звички до неосяжних можливостей не завжди у неї справний годинник, і колесо, казав той, не завжди кругле* (Олександр Довженко «Перемога»).

Микола Махній визначає такі функції стереотипів:

- когнітивна – генералізація (іноді надмірна) при впорядкуванні інформації, коли відзначають що-небудь, що «впадає в очі»;
- афективна – визначена міра етноцентризму в міжетнічному спілкуванні, виявлена як постійне виділення «свого» на протигагу «чужому»;

– соціальна – розмежування на «внутрігрупове» та «позагрупове» спричиняє соціальну категоризацію, утворення соціальних структур, на які активно орієнтуються в повсякденному житті [2].

Образ стереотипу формується під впливом міжетнічних відносин, особливої соціальної установки на представника іншої групи. Певну роль відіграє в цьому і минулий досвід спілкування з іншою етнічною групою: якщо відносини були ворожими, то на кожного представника цієї групи поширюватиметься негативна установка. Викристалізований відповідно до установки образ діє як етнічний стереотип, який не обов'язково негативно презентує іншу етнічну групу, але завжди засвідчує суб'єктивне сприйняття її.

Усвідомлення особливостей своєї етнічної групи не містить упереджень щодо інших груп. Не пов'язана з упередженнями і констатація відмінностей між ними: *І хоча перед творцем усі однакі, проте кожне норowitz переступити поріг вічності по-своєму. Для єврея на смертному одрі важливо почути голос Сарі: «Сні спокійно, твої деньгі в надъожном мѣстѣ». Китаєць повинен випити чаю, прошепотіти коаня, подумати, що за династії Сінъ було краще, як за Мао Цзедуна, а зараз не гірше, як за династії Хань. Чистокровний німець мусить зустріти і провести смерть за інструкцією. Для італійця вищим шиком є смерть через повішення на варених макаронах. Щирий француз має встигнути перед смертю переспати з Жаннет. Найшляхетніша смерть для поляка – луснути з гонору. Істинному росіянину бажано видудлити усі припаси спирту, горілки, браги-одногоднєвки, браги-одночасовки і браги-п'ятімінутки, одеколону, лосьйону, очних і вушних крапель, денатурату, клею «БФ», антифризу та прочих горящих жидкостей, захопити глобуса, стиснути в любовних об'ятіях, і вже як почне тріщати і розсипатись на цурпалки, прохрипіти: «Ро-ди-на!». [...] Щирому українцю [...] перед смертю важливо подумати: «Ге, а кум здох раніше!». Восстанне обжертися, вилізти на піч і щасливо сконати (Володимир Даниленко «Дзеньки-бреньки»). Як свідчить досліджуваний матеріал, люди не схильні трактувати представника іншої групи, іншої культури як індивідуальність, яка має власні неповторні риси.*

Станом на сьогодні ще не вироблено критеріїв визначення істинності етностереотипів. Так, існує гіпотеза, згідно з якою ознакою й водночас мірою істинності стереотипу є ступінь його узгодженості з автостереотипом представників цього етносу. Для інших учених більш популярною є думка про те, що мірою істинності стереотипу може бути ступінь його узгодженості з гетеростереотипами інших етносів щодо цієї самої етнічної спільноти. Нарешті, будь-який стереотип є істинним, адже правдивість його визначається не тим, наскільки точно він передає риси об'єкта, а тим, що він завжди відбиває якісь якості суб'єкта стереотипу – тієї групи, серед членів якої ці уявлення поширені [2]. І чим більше, довше

й глибше взаємодіють між собою етнічні спільноти, тим вищою буде істинність стереотипів, їхнє ототожнення з оригіналом. З іншого боку, теорії етноцентризму свідчать, що прямі контакти розмивають і порушують систему етнічних стереотипів.

Найбільш складно боротися зі стереотипами, які існують у стосунках між двома етнічними групами, що мають давню історію конфліктів один з одним. Пор. стереотипний погляд українця: *Я християнин і вірую в Бога, але я не згоджуюся з Христовим заповітом підставляти праву щоку, як тобі приліплять ляца по лівій. Така засада для українців погубна, бо маємо таких добрих сусідів, що будуть бити поки влізе і соромно їм ніколи не стане, бо б'ють вони нас не для розваги, а тому, що їм потрібні багатства нашого краю* (Юрій Горліс-Горський «Холодний Яр») (збережено орфографію видання 1967 р., Лондон) та стереотипний погляд на українця: *Люд цієї землі увижався їм ситими дядьками, що жадібно дудлять самогон, по горло натовкаються варениками, з гикавкою зводять пісень про забуте, примарне минуле своїх далеких прадідів, похуторянському сентиментально рюмсають на строкате шитво сорочки, під якою ховається зледаціле серце, що найвища його мрія так «дати лиха закаблуками, щоб дісталосся їй передам», а вже потім – і відродити гетьманів та Запорозьку Січ...* (Володимир Яворівський «Автопортрет з уяви»).

Стереотипи можна визначити як недостатньо диференційовані спроби залучення іншої реальності в межі власного бачення. Стереотипно сприймаються не тільки люди, але й об'єкти зовнішнього світу, узаємозв'язки між ними, процеси міжкультурної комунікації, риси характеру, тобто стереотипною є цілісна система стосунків людини й навколишнього світу: *Гримить високий гонор полонеза, / і лихом б'є об землю перепляс, / лезгинка чорна срібні гострить леза, / і граціозно ходить па-де-грас. / Шпурляв канкан мережки парижанок. / Шмагав аркан по сивих постолах. / І відчайдушний танець між ножами / шотландки танцювали на столах* (Ліна Костенко). Властива певній культурі стереотипність закладається в культурно-спільнотне безсвідоме, яке вкладається в ментальність етносу.

Стереотипне мислення органічно вплітається в кожен процес пізнання. Схеми мислення не обов'язково є показниками деякого «обмеженого» розуму, а лише відображають схильність до редукції (спрощення) інформаційної невизначеності, тобто адаптивну сутність людської психіки [2]: *Поляк, поки тверезий, грошима не розкидається і цим суттєво відрізняється від кавказця. Зате, коли вип'є, то його можна розкрутити «на всю катушку», сим він також суттєво відрізняється від нашого брата-українця, якого не розкрутити ні на сухо, ні на мокро. Правда, є окремі незначні винятки, які лише підтверджують правило* (Юрій Винничук «Дві ночі»).

З переходом від констатації до оцінювання іншої групи можливі перекручення її образу, пов'язані з психологічним явищем етноцентризму.

Зрушення у структурі етнічного стереотипу, що відбувається в результаті накопичення негативного емоційного заряду, і перетворення стереотипу в негативний є початком існування етнічного упередження і передумовою формування забобону. Причинами такої трансформації можуть стати найрізноманітніші чинники, серед яких найважливішу роль відіграють соціально-економічні й політичні.

Психологічною основою формування упереджень є поглиблення тенденції до перебільшення розбіжностей між власною та іншими етнічними групами, з одного боку, й мінімізація відмінностей всередині власної групи – з іншого, що зрештою призводить до зміщення позитивного балансу у сфері соціальної перцепції на користь власної етнічної спільноти.

Наявність упереджень в етнічній самосвідомості особистості чи групи є передумовою й підґрунтям для формування етнічних забобонів. Здебільшого перший тип установчих новоутворень не пов'язаний з відкрито ворожими проявами в поведінці, а активно репрезентується тільки на рівні вербальної поведінки і тільки в опосередкованій етноконтактній ситуації, тобто за відсутності прямого контакту з представниками різних етнічних спільнот. Упередження, залежно від ступеня концентрації негативного афективного заряду і від типу етноконтактної ситуації, відповідають таким формам поведінки, як уникання спілкування з представниками певних етнічних спільнот чи ухиляння від міжетнічних контактів у деяких сферах життєдіяльності. Феноменологічними індикаторами упереджень можуть слугувати стійкі переваги, яких надають представникам певних національностей: *Вся офіційно та неофіційно зібрана інформація свідчила, що кращого хірурга, ніж Зеленович, у матусиному профілю нема. Інша річ – профіль Зеленовича. Матуся доручила довідатись, що стоїть за підозрілим прізвищем. А коли через довгий вибудований ланцюг знайомих пощастило вийти на відділ кадрів лікарні і виявилось, що Зеленович за паспортом білорус, матуся була розчарована: в медицині більше довіри викликає інша розшифровка п'ятої графи (Євгенія Кононенко «Нові колготи»).*

У процесі оцінки представників етнічних груп та їх дій постають вербалізованими превалюючі норми, цінності, установки. Стосовно таких делікатних тем, як етнічні стосунки, доводиться організовувати своє мовлення так, аби думки не могли бути оцінені як «упереджені» чи «расистські». У такому разі мовець використовує стратегію самопрезентації, необхідну йому, аби викликати чи підтримати позитивну реакцію на себе в слухача. Наприклад, обрання такої стратегії мовленнєвої поведінки, за якої не виникло б щонайменшої підозри в антисемітизмі: *Національні неприємності я мав з дітьми, що ж стосується дорослих, то*

їх тактовність була навіть надмірною: – Знаєте, я хотіла вас спитати ... ну ... люди мають різні національності ... ну, то у вас теж є своя нація ... я не знаю, як це сказати ... я дуже добре ставлюсь до вашої нації...

– Дякую, – відповів я. – Цю націю можете називати євреї.

– От, от – євреї! – вигукнула співрозмовниця, вражена моєю відвертістю. – Ви не ображаєтесь на це слово, а кажуть, що багато хто з вашої нації ображається. Ображаються на слово жид, відповів я, відчуваючи генетичну втому від цієї багатовікової бесіди євреїв з аборигенами всіх країн світу (В'ячеслав Шнайдер «Записки сільського єврея»).

В описуваних ситуаціях загальна мета повідомлення про контакти з представниками інших етнічних груп або їх оцінку може контролюватися (часто несвідомо) стратегією «бути чесним» чи «справляти гарне враження». Якщо та і та засада вступають у конфлікт, оптимальна стратегія потребує, щоб обиралися такі засоби, які роблять максимальний внесок у реалізацію обох завдань. Це означає, що стратегії мають бути гнучкими. Реалізуються не лише загальні завдання, але на кожному локальному кроці беруть до уваги текстові й контекстні наслідки попередніх ходів або умови наступних ходів. Це значить, що часто неповну як у мовленнєвому, так і когнітивному плані інформацію обробляють одразу на кількох рівнях і з кількох джерел, як-от: інтонація, синтаксис, інтеракціональні особливості, пропозиційні значення, актомовленнєві характеристики попереднього ходу; потім роблять висновки стосовно намірів, соціального статусу або паравербальної поведінки мовця на цей час й оформляють у вигляді бази даних, за допомогою якої локально планують і здійснюють наступний крок. Ця інформація може бути неповною або видатися «неправильною», один з ходів може виявитися менш вдалим, тоді доведеться вдатися до інших ходів, щоб скорегувати небажані наслідки чи висновки. За визначенням Т. А. ван Дейка, стратегія – «це характеристика когнітивного плану спілкування, яка контролює оптимальне вирішення системи завдань гнучким і локально керованим способом в умовах браку інформації про наступні дії інших учасників комунікації або про локальні контекстуальні обмеження на власні (наступні) дії» [1, с. 274], відповідно, хід можна визначити як «функціональну одиницю послідовності дій, яка сприяє розв'язанню локального або глобального завдання під контролем такої стратегії» [там само].

Приватні думки можуть бути узагальнені до думок, які формують схеми загальних установок. Це значить, що конкретний досвід міжетнічних контактів зберігається в моделях, але водночас у людей є більш загальні спеціальні установки, що стосуються етнічних груп і національних стосунків, які мають схематичну природу. Т. А. ван Дейк пише: «Якщо ці групові схеми переважно негативні і якщо їх не виводять з

конкретних моделей або виводять тільки з неадекватної чи недостатньої інформації в моделі, ми називаємо їх упередженнями» [1, с. 276].

Мовець може дотримуватися стратегії ввічливості, і ця стратегія буде визначати, який семантичний зміст варто виражати, а який – ні, які мовленнєві акти доречні, а які – ні, яке стилістичне оформлення припустиме. Стратегія позитивної самопрезентації спрямована на здійснення таких ходів, за яких жодні негативні висновки не можуть бути зроблені з того, що говориться стосовно особистісної чи соціальної моделі мовця в комунікативно-контекстній моделі слухача. Отже, мовленнєві стратегії не тільки дають можливість ефективно досягати дискурсивної мети (поінформувати когось, звернутися з проханням і т. ін.), а й орієнтовані на досягнення більш загальних соціальних цілей (установлення чи підтримання статусу, вияв влади, підтвердження солідарності з групою).

Пряме або «чесне» вираження переконань чи думок, що можна вилучити з ситуаційної моделі мовця, може спричинити негативну соціальну оцінку його слухачем. Це значить, що мовці мають ретельно контролювати семантику спродукованих ними висловлювань за допомогою більш значущих соціальних цілей, застосовуючи різноманітні когнітивні трансформації.

Пропозиції ходу, скерованого на реалізацію мети «справити гарне враження», можуть бути семантично неправдивими, а мовленнєві акти порушувати умови щирості (стратегія «бути чесним і відвертим» відступає на задній план, поступаючись місцем): *Але найбільш оригінальним і простим звертанням порадував мене один механізатор, який сказав, із захопленням і якимось жахом дивлячись на мене: – Я чув, що ви єврейчик, або, якщо вам так приємніше, – жидок!* (В'ячеслав Шнайдер «Записки сільського єврея»).

Незважаючи на вимоги позитивної самопрезентації, люди не просто кривлять душею, брешуть, швидше, вони оцінюють або інтерпретують соціальну дійсність із різних позицій, відштовхуючись від різних моделей, загальних думок, цінностей або норм.

Упередження визначається не лише своїм змістом, але також способом, стилем мислення чи оцінки, тобто стратегіями обробки соціальної інформації про етнічні групи. Люди описують якісь аспекти одиничного досвіду (приватну модель), але, щоб посилити вагомість і когнітивну корисність етнічних оцінок, вони схильні узагальнювати таку модель до групової схеми – здійснюють операцію узагальнення. Риси індивідуальних учасників ситуації чи подій беруть при цьому за риси усіх членів групи або всіх етнічно маркованих ситуацій. Може статися й зворотнє. Загальні риси, приписувані групі чи прототиповому представнику групи, перетворюються в приватні для окремого індивіда чи спорадичної події. Такий хід Т. А. ван Дейк називає «наведенням

прикладу»: ...єврейчики люблять поїсти не багатенько, але гарненько!...; Безумовно, старий блазень ні на грам не вірив, що я харчуюся так для здоров'я, але, ненавидячи мене, не міг не захоплюватись «хитрою жидівською економією»; Євреї, як відомо, в селах не водяться, отож вчителі і колгоспники села Бички зустріли мене з тим колосальним інтересом, який супроводжує будь-яку особу моєї національності, що невідомо як залетіла в село – думаю, що вчителювання єврейчика назавжди увійшло в історію Бичків, а можливо, і в тамтешні легенди і міфи; ...я пообіцяв йому на першу ж вимогу викладати всі предмети, окрім традиційно протипоказаного радянському єврею трудового навчання (В'ячеслав Шнайдер «Записки сільського єврея»).

Повторення одних і тих же пропозицій в одному і тому ж контексті є «надлишковим», семантичне й прагматичне повторення доповнює одну й ту саму інформацію. Функція такого прийому полягає в приписуванні додаткової «ваги» або «значущості» повтореної пропозиції чи твердженню, це «вузлик» на пам'ять.

Для упередженого мислення типовим є те, що такі узагальнення й наведення прикладів не використовуються для позитивної характеристики етнічних меншин. Таке трапляється лише як виняток. Процеси самоідентифікації, які є характерними при розмежуванні своєї та чужої групи, дуже часто призводять до виникнення негативних упереджень і стійких стереотипів у ставленні до представників інших груп, а процеси категоризації та стереотипізації стають складовими елементами соціального сприйняття.

Перехід від надання переваг до усвідомлення зверхності власної етнічної спільноти над «чужими» призводить до появи національних забобонів [2]. Процеси етносоціальної категоризації і міжетнічного порівняння в цьому разі відбуваються на основі різкого протиставлення, на жорсткій опозиції «свого» та «чужого», коли потреби й інтереси власної етнічної спільноти протиставляються інтересам і потребам інших. Поведінка, що відповідає рівню забобонів, має виразно дискримінаційний характер, наприклад якісь вчинки щодо обмеження можливостей, прав чи привілеїв, якими можуть користуватися члени етнічної дискримінованої групи.

Отже, етнічний стереотип і етнічний забобон – це утворення різного порядку; їх не можна ототожнювати, а треба розглядати як різні регулятивні механізми. Причому оскільки трансформації етнічного стереотипу в його вироджені форми – результат, зумовлений «зовнішніми» причинами (економічними, соціальними, політичними, культурними), то порівняно зі стереотипом забобони є більш «соціальним» міжетнічним установчим феноменом [2]. Це означає, що його формування, як і його зворотні трансформації, визначаються передусім конкретною суспільно-історичною ситуацією. Етнічні забобони – це симптоми хворого в

соціальному плані суспільства, що ж до існування етнічних стереотипів, то воно природне, а тому неминуче доти, доки існують нації, народності та інші етнічні групи.

Ми узагальнено говорили про «упереджених» людей, майже не звертаючи уваги на індивідуальні розходження щодо ступеня, типу або стилю упереджених думок, яких дотримуються люди, і на розбіжності в їх використанні, застосуванні й вираженні.

Породження текстів відбувається не у вакуумі, а є складовою комунікативного контексту. Аби побудувати текст, що підходить для певного контексту, люди мають зберігати в пам'яті уявлення про цей контекст, тобто мати контекстну модель. Така модель містить інформацію про учасників мовленнєвої комунікації, їх мету і про тип соціальної ситуації, до якої має бути припасований побудований текст.

У більш широких рамках вивчення етнічних стосунків набуває когнітивного і соціологічного спрямування. Велику роль відіграють соціальні форми пізнання, а відтак групові оцінки, що формуються, використовуються і змінюються при побутуванні залежно від соціальних ситуацій, які складаються при міжетнічному контактуванні.

Література

1. ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация : [пер с англ.] / Сост. В. В. Петрова ; под ред. В. И. Герасимова ; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. А. Петрова. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
2. Махній М. Етнoеволюція : Науково-пізнавальні нариси / Микола Махній. – К. : Blox.ua, 2009. – Режим доступу: makhniy.blox.ua/html/1310721,262146,21.html?